

Vorm en maat

- Klaas van Harten

Klaas van Harten is architect. Hij is onder meer geïnteresseerd in het hoofdkantoor van de Theosofische Vereniging in Nederland (TVN) in de Tolstraat in Amsterdam, waar hij al jarenlang als vrijwilliger in de bibliotheek werkt. Hij gaf een lezing over het gebouw Cinetol, dat in 1926 voor de Vereniging werd gebouwd in de stijl van Het Nieuwe Bouwen, als tempel voor de wereldleraar Krishnamurti (die deze 'opdracht' overigens in 1929 teruggaf met zijn lezing *Waarheid is een land zonder paden*). Klaas gaf een rondleiding door het gebouw voor de Nederlandse Handel-Maatschappij, 'gebouw De Bazel', vernoemd naar de theosofische architect Karel de Bazel die leefde van 1869 tot 1923. Hieronder een bewerking van de bijdrage van Klaas aan een lezing, begin 2013, in Loge Amsterdam en in Loge Naarden, in november 2013.

De begrippen vorm en maat werden bestudeerd en toegepast in de traditie van de 'Vahanaschool'. Op 19-11-1896 werd in Amsterdam de Vâhana-loge van de 'Nederlandsche Theosophische Vereeniging' (de NTV, nu TVN) opgericht, door onder andere de kunstdocent, ontwerper en architect Johannes Ludovicus Matheus Lauweriks (1864-1932) en de hierboven genoemde architect Karel Petrus Cornelis de Bazel. Tot omstreeks 1909 waren alleen architecten en sierkunstenaars lid van de Vâhana-loge die als doel had de theosofie kritischer en grondiger te bestuderen. Men ontwikkelde initiatieven tot het vertalen van theosofische literatuur en het aanleggen van een bibliotheek, maar bovenal ging het om de praktische relatie tussen theosofie en kunst. Om dit doel te verwezenlijken ging op 10 september 1897 een cursus van start die later bekend zou worden als de

‘Vahanaschool’. De leidende figuren in deze onderneming waren Mathieu Lauweriks en Karel de Bazel.

Johannes Ludovicus Matheus (Mathieu) Lauweriks werd geboren op 28 augustus 1864 te Roermond uit het huwelijk van Jan Hubert Lauweriks en Maria Hubertina Gertrudie Stapper. Toen hij een jaar oud was vertrok het gezin naar Amsterdam en woonde in bij P.H.J.(Pierre) Cuypers (1827-1921), waar vader Lauweriks werkzaam was als bouwkundige, tot aan zijn dood in 1869. Mathieu volgde de Rijksnormaalschool voor Tekenonderwijs in Amsterdam. Zijn studiegenoot was Jan Hessel de Groot (1865-1932) die onder andere in 1900 in het tijdschrift *Architectura* een reeks artikelen zou schrijven onder de titel *Iets over ontwerpen in de architectuur*, met veel aandacht voor het vierkant en de cirkel. Mathieu Lauweriks was vanaf 1887 werkzaam bij architect P.H.J. Cuypers en volgde zijn vader op als bouwkundig tekenaar, zowel in Amsterdam als in Roermond; hij werd betrokken bij de restauratie van de Sint Servaas te Maastricht.

Karel Petrus Cornelis de Bazel werd op 14 februari 1869 in Den Helder geboren als zoon van Petronella Elisabeth Koch en Karel Pieter de Bazel, die bij de marine werkte. De jonge De Bazel was een dromer met een zwakke gezondheid die liever met zijn neus in de boeken zat dan te spelen met zijn vriendjes op straat. Hij wilde graag kunstenaar worden, maar dat zat er niet in. Na de lagere school werd hij bij een timmerman in de leer gedaan, want er moest immers brood op de plank komen. Op achttienjarige leeftijd was Karel de Bazel een volleerd timmerman. Voor zijn verdere ontwikkeling volgde hij tussen 1881 en 1889 de avondcur-

sus bouwkunde aan de Haagse Academie, met als leraren H.P. Vogel, J.H.A. Mialaret en L. Faber. Zijn medeleerlingen waren W. Bauwer (1862-1904) en W. Kromhout (1864-1910), die later het American Hotel zou ontwerpen en die medeoprichter was van de Academie voor de Bouwkunst te Amsterdam. De gangbare bouwstijlen waren toen classicisme, rationalisme en neogotiek. Door bemiddeling van zijn broer kreeg De Bazel een aanstelling als tekenaar bij de architect Pierre Cuypers in Amsterdam. Op dit bureau maakte hij kennis met de medewerkers Jos Th. Cuypers (1861-1949, zoon van Pierre), H.J.M. (Herman) Walenkamp (1871-1933) en vooral Mathieu Lauweriks (1864-1932).

Pierre Cuypers was Nederlands belangrijkste vertegenwoordiger van de neogotiek. Hij was in Antwerpen opgeleid door Eugène E. Violet-Le Duc (1814-1897) die na de Franse revolutie veel verwaarloosde gotische kathedralen gerestaureerd en zo voor de sloophamer behoed had.

Lauweriks, De Bazel en Walenkamp vonden de architectuur en de levensvisie van Pierre Cuypers echter te beperkt, en zij zochten hun weg in een andere richting. Aanvankelijk dachten ze een andere levensvisie te vinden bij de sociale beweging van Domela Nieuwenhuis, maar dat bevredigde hen niet vanwege het ontbreken van het spirituele element. Beter voelden zij zich thuis bij de ethisch-anarchistische beweging *Wie denkt overwint* en zij werkten mee aan het blad *Licht en waarheid* waar zij hun vakkenis gebruikten voor het maken van houtsneden, die voor de illustratie van deze drukwerken nodig waren. Deze beweging stond onder leiding van de gewezen gereformeerde predikant Wil-

K.P.C. DE BAZEL 1869-1923

J.L.M. LAUWERIKS 1864-1952

CATO GRUNTKE 1872-1951

lem Meng (1843-1915) die zijn godsdienst in een breder perspectief wilde plaatsen. Hij schreef onder andere voordrachten als *Krishna's geboorte licht gevend op Christus' geboorte*. Lauweriks en De Bazel maakten hout-sneden met onderwerpen als *Aan haar*, de *Belastingzuigpomp* of *Prakrita*. Naast anarchistische had de beweging ook theosofische kenmerken, en vooral dit laatste sloot aan bij de spirituele ontwikkeling van Lauweriks en De Bazel. Op 31 mei 1894 werden zij lid van de Theosofische Vereniging (toen NTV, nu TVN). De drie doeleinden van de vereniging zijn: 1. Het vormen van een kern van de universele broederschap der mensheid zonder onderscheid van ras, geloof, geslacht, kaste of huidskleur. 2. Het aanmoedigen van de vergelijkende studie van godsdienst, wijsbegeerte en wetenschap. 3. Het onderzoeken van de onverklaarde wetten in de natuur en van de vermogens die in de mens latent aanwezig zijn. Deze drie doelstellingen zijn ook vaak in het latere werk van Lauweriks en De Bazel herkenbaar.

In 1895 startten Lauweriks en De Bazel een *Atelier voor architectuur, kunstnijverheid en decoratieve kunst*. Lauweriks ontwikkelde zich als de

ATELIER VOOR ARCHITECTUUR, KUNSTNIJVERHEID EN DECORATIEVE KUNST 1895

WILLEM MENG 1843-1915

theoreticus en De Bazel als de practicus.

Ook binnen de Theosofische Vereniging hadden Lauweriks en De Bazel een nauwe samenwerking. Vanuit de Vâhana-loge in Amsterdam, richtten zij in 1897 met de schilderes Cato Gruntke (1872-1952) de voornoemde Vahanaschool op.

Lauweriks en De Bazel gaven les in proportieeler, ontwerpen op systeem en geschiedenis der architectuur. Hier bleken hun ervaringen, opgedaan bij Pierre Cuypers, van groot nut te zijn. Zoals de middeleeuwse kathedralen waren opgezet volgen bepaalde

streeklijnen, zo werd deze methode ook op de Vahanaschool toegepast en verder ontwikkeld. Ook bij de latere ontwerpen van De Bazel werd de architectuur opgezet volgens horizontale en verticale, op regelmatige afstand getrokken lijnen (de kwadratuur) of schuine lijnen (de triangulatuur).

In de loop van de daaropvolgende jaren werden achtereenvolgens als leraren aangesteld: Klaas van Leeuwen voor lessen in beschrijvende meetkunde en natuurtekenen; Herman Walenkamp voor architectuur; de edelsmid Frans Zwollo senior voor metaal bewerken; Johanna Wijnstok voor handwerken; Jan Willem Boissevain en Johan van Manen voor lessen in wijsbegeerte, kabbala en Sanskriet.

Er vonden nog ander activiteiten bij de Theosofische Vereniging plaats, zoals de lezingen van Mathieu Schoenmaekers (1875-1944) die onder andere werden bijgewoond door Piet Mondriaan (1872-1944), Theo van Doesburg (1883-1931) en Bart van der Lek (1876-1958); zij hebben later de beweging 'De Stijl' opgericht.

Na 1904 was het hoogtepunt van de Vahanaschool voorbij. De Duitse architect Pieter Behrens (1868-1940), die later de A.E.G.-turbinefabriek in Berlijn zou ontwerpen (1909), was van plan in Düsseldorf een kunstnijverheidsschool te beginnen en zocht daarvoor leraren. Allereerst vroeg hij de medewerking van H.P. Berlage (1856-1934), maar deze beval Lauweriks aan. Lauweriks had inmiddels een ruime didactische ervaring opgedaan, accepteerde de baan en vertrok naar Duitsland. Maar voordat het zover was stelde hij in een schriftje een veertigtal regels op, die hij shloka's noemde. De vruchtbare gedachtewisseling tussen De Bazel en Lauweriks blijkt uit het

feit dat menig architectuurmotief uit De Bazels werk in deze shloka's terug te vinden is. Maar we kunnen hierin ook uitspraken uit de natuurfilosofie van de architect en theoreticus Gottfried Semper (1803-1870) herkennen. Shloka's die duidelijk herkenbaar zijn in de gerealiseerde decoraties en bouwwerken van Lauweriks en De Bazel zijn onder andere:

Shloka 8. De spiraalvormige kracht, kundalini, ook wel slangenkracht genoemd, die veelvuldig is toegepast in de Egyptische, Indische en christelijke symboliek.

Shloka 9. Op geometrisch gebied overgebracht is deze voor te stellen als een lijn. Hier kunnen we denken aan de zigzaglijn zoals Lauweriks deze had ontwikkeld op de 'Lauweriks-zuil', toen hij voor Pierre Cuypers werkte aan de restauratie van de Sint-Servaaskerk te Maastricht.

Shloka 10. In de bouwkunde wordt deze lijn voorgesteld door de hoofdlijnen en waterpaslijnen voor de kolommen en de balken, door banden en afscheidingen van de verdiepingen en door de verschillende wijzen van versiering.

Shloka 11. De vloer kan bijvoorbeeld versierd zijn met meanders of dooreengevlochten banden of motieven.

Shloka 20. Van draden en vezels weeft men een kleed: zo wordt de lijn een vlak, een beschuttend omhulsel, tevens maya (begoocheling).

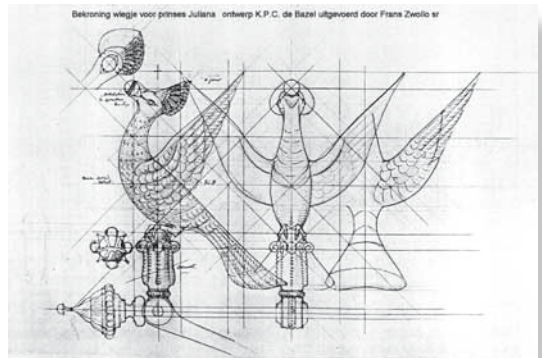
Shloka 22. Indien de zoldering vlak was zou zij ook een textiele uitdrukking kunnen krijgen, net als bij de zolderingen van Egyptische en Griekse tempels.

Na deelname aan verschillende wedstrijden, eigenlijk vingeroefeningen

voor de latere architectuur, kreeg Karel de Bazel zijn eerste opdrachten. Eén van de eerste opdrachten was een voor Karel J.L. Alberdink Thijm (alias Lodewijk van Deysel 1864-1952) te ontwerpen woonhuis. Dit was de aanzet tot een lange reeks van villa- en landhuisontwerpen. Landelijke bekendheid kreeg hij door zijn ontwerp voor de 'Melkerij Oud Bussum'. Jan van Woensel Kooy wilde een stal en een melkfabriek voor het verwerken van rauwe melk. Daarom moest het gebouw aan de hoogste eisen van hygiëne voldoen; daarnaast voldeed het gebouw aan de hoogste eisen van esthetiek. Het gebouw kwam in 1903 gereed en hiermee was de reputatie van Karel de Bazel gevestigd. Grotere opdrachten volgden, zoals het hoofdgebouw der Nederlandsche Heidemaatschappij te Arnhem (1912), maar ook opdrachten voor meubels, zoals het wiegje voor prinses Juliana (1909); hieraan werkte Frans Zwollo senior mee, hij maakte als bekroning een paradijsovogel met

een globe in de snavel. De ontwerptekening hiervoor is een mooi voorbeeld van ontwerpen op systeem. Het geheel is gecomponeerd op een stelsel van rechthoeken (kwadratuur) en wortel-twee driehoeken (triangulatuur).

Er waren ook tegenvallers, zoals het ontwerp voor het Rotterdamse stadhuis (1913), een prijsvraag, waarbij het plan van De Bazel niet de voorkeur had. Toch was dit gebouw de opmaat voor zijn latere hoofdwerk; het hoofdkantoor voor de Nederlandsche Handel-

Maatschappij aan de Vijzelstraat te Amsterdam (1919-1926), ‘gebouw De Bazel’.

Hier maakte hij gebruik van het proportiesysteem, een kwadratuur van loodrecht op elkaar staande systeemlijnen van 3,20 bij 3,20 meter afgewisseld met stroken van 40 cm, waarbinnen de kolommen vielen, of grotendeels vielen, zodat overal een ruimte vrij ter beschikking kwam van 3,20 bij 3,20 meter voor de kantoorindeling.

Lauweriks kreeg bouwopdrachten in Duitsland. De mecenas Karl Ernst Osthaus wilde in Hagen een kunstenaarsdorp laten bouwen, *Am Stirnband*, met onder andere een woonhuis voor Thorn Prikker. Hij verzocht zowel Pieter Behrens als Mathieu Lauweriks om hiervoor ontwerpen te maken. Hier, en ook bij het ontwerp voor het woonhuis Stein te Göttingen, kwam het talent van Lauweriks volledig tot ontwikkeling, zoals het vormgeven van de begrippen ‘titaniseren’ en ‘kiemcel’. Deze begrippen worden hierna uitgelegd.

De kunstnijverheidsschool bleek een groot succes te zijn en in 1909 werd deze uitgebreid met een opleiding voor edelsmid. Mathieu Lauweriks vroeg aan Frans Zwollo senior om hieraan leiding te geven. Frans Zwollo ging op dit aanbod in en verhuisde naar Duits-

land. Dit betekende in feite het einde van de ‘Vahanaschool’.

Mathieu Lauweriks en Frans Zwollo bleven van 1904 tot 1916 in Duitsland. Lauweriks werkte daar aan het tijdschrift *Ring*, ontwierp de inrichting van de kunstnijverheidstentoonstellingen in Düsseldorf (1909) en Keulen (1914) en ontwikkelde daar zijn ontwerpmethodiek volgens de slakkenhuismethode van Pascal. Deze werd later ook door Karel de Bazel toegepast, maar dan in een meer statische vorm.

Terug in Nederland kreeg Lauweriks een aanstelling als directeur van de door Pierre Cuypers gestichte kunstnijverheidsschool Quellinus waar aan de bouwkunst gerelateerde, theoretische vakken werden onderwezen. Verder werkte hij mee aan het vanaf 1918 uitgegeven architectuurblad *Wendingen*, met onder andere zijn artikel *Het titanische in de kunst*. Zo kan men veronderstellen dat het genoemde artikel het ontwerpproces voor het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Vijzelstraat dat toen bij De Bazel in ontwikkeling was mede heeft beïnvloed.

Het begrip ‘titaniseren’ komt voort uit de mythologie. De titaan Prometheus stal het vuur van de goden en gaf dit aan de mensen. De goden accepteerden dit niet en voor straf werd Prometheus aan de rotsen gespietst, waar de vogels overdag van zijn lever aten, terwijl 's nachts de lever weer aangroeide. Hiermee wordt het lot van de kunstenaar tot uitdrukking gebracht, die voorbestemd is de geestelijke inspiratie in de stoffelijke wereld tot uitdrukking te brengen. Een manier om dit idee te realiseren werd door Lauweriks als volgt uitgevoerd: nadat hij de opdracht had ontvangen om mee te werken aan de totstandkoming van de kunstenaars-

kolonie *Am Stirnband* in Hagen en hij zich dagelijks naar het bouwterrein begaf, passeerde hij steeds de steengroef van waaruit de ruwe steen voor het bouwproject gedolven werd. De ruwe steen, eerst als ondergrondse steenmassa, komt in het daglicht om daarin bewerkt en gemodelleerd te worden, om aan de inspiratie van de kunstenaar uitdrukking te geven.

Een mooi voorbeeld van het begrip ‘de kiemcel’ vinden we in de ‘schatkamer’ van het gebouw voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Vijzelstraat te Amsterdam, ‘gebouw De Bazel’, het tegenwoordige

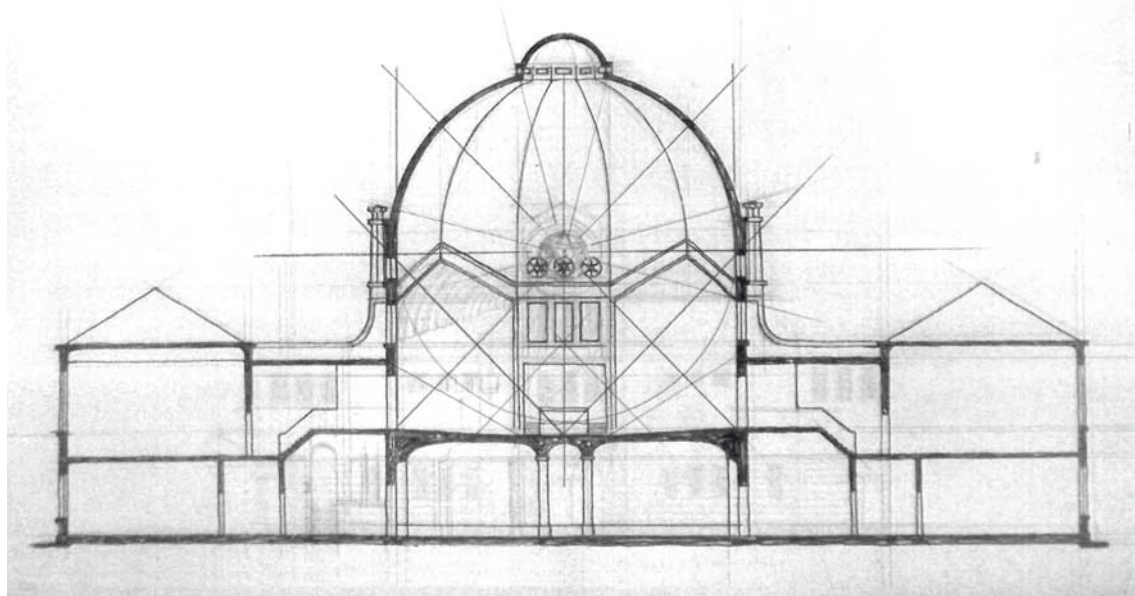
de ‘schatkamer’

stadsarchief. In het vloermozaïek zijn spiralende decoraties aangebracht van zwarte, blauwgroene en gele glastegels. Uitgaande van het middelpunt, ‘de kiemcel’ die bestaat uit een tegel van vier bij vier centimeter, waaieren de spiralen naar buiten toe uit (fohat), tot de toegemeten ruimte haar begrenzing stelt. Dit proces werd door Mondriaan ‘de pijn der begrenzing’ genoemd.

In hetzelfde gebouw vinden we glas-in-lood ramen die het trappenhuis van daglicht voorzien, uitgevoerd door Anton Derkinderen (1859-1925). Hier worden de vier elementen ver-

beeld, met van beneden naar boven een toenemende lichtintensiteit. De vier elementen die via de alchemie worden omgezet in goud, maar dan wel het ‘grenzeloze goud’, het alchemistisch huwelijk van ‘de rode maagd’ met de ‘hiërofant’, de verbinding van de sterfelijke met de onsterfelijke mens. Zowel De Bazel als Derkinderen hebben de voltooiing van het gebouw De Bazel niet mogen meemaken. Op 28 november 1923, drie jaar voor de ingebruikneming, overleed De Bazel in de trein op weg naar de begrafenis van zijn collega Michiel de Klerk, architect

van de Amsterdamse School. Zijn werk werd voortgezet door A.M. van Gendt, architect voor de bouwconstructies, C. v.d. Linde, bureauchef en Th. van Winsen, eerste tekenaar. Het werk van Derkinderen werd voltooid door Joep Nicolas.

Eén van de laatste creaties van De Bazel was een ontwerp voor de theosofische tempel in de Tolstraat te Amsterdam, een hoofdgebouw met zijvleugels voor ondersteunende functies. De tempelruimte werd bekroond door een uit twaalf segmenten bestaande koepel, naar voorbeeld van het Pantheon in Rome. De benodigde bouwsom van 260.000 gulden was echter niet op te brengen en de plannen kwamen stil te liggen, totdat in 1929, onder leiding van Kees van der Leeuw (1890-1973), het plan weer aandacht kreeg. Het ontwerp werd door de architecten Brinkman en Van der Vlugt in een totaal vernieuwde vorm aangepakt, waarbij de koepelvorm verlaten werd. Wil men

echter toch een indruk krijgen hoe de tempel er volgens het ontwerp van De Bazel uitgezien zou hebben, dan is het aan te bevelen een bezoek te brengen aan het postuum uitgevoerde ontwerp van De Bazel, de synagoge te Enschede. Wat het ontwerp van Brinkman en Van der Vlugt betreft: er bestaat een plattegrond van het plan De Bazel, waarop twee potloodlijnen zijn getrokken, waarbij als het ware een kwadrant is uitgesneden uit het oorspronkelijk ontwerp. Dit vormde de basis voor het nieuwe plan. Het geheel is uitgevoerd in versoberde vorm, volgens de architectuur van 'Het Nieuwe Bouwen'. Hierbij valt op, dat in de zuidoost- en zuidwestgevel de raamopeningen zodanig zijn vormgegeven dat, evenals dat het geval is bij de glas-in-lood ramen van het gebouw de Nederlandse Handel-Maatschappij, 'de opgang naar het licht' wordt gesymboliseerd. Aan dit ontwerp is de rechterzijvleugel toegevoegd, één van de door De

Bazel voorgestelde zijvleugels. Hoewel de exploitatie van de tempel zelf na de tweede wereldoorlog niet meer haalbaar was, heeft de Theosofische Vereniging deze vleugel toch kunnen behouden. Hier is het hoofdkantoor van de Nederlandse afdeling van de Theosophical Society gevestigd, met de theosofische boekhandel Adyar en de uniek gesorteerde theosofische bibliotheek die door menige zoeker naar en onderzoeker van waarheid, en door menig student wordt bezocht. Naast Duikers' Cineac en de Openluchtschool is dit gebouw één van de meest markante voorbeelden van 'Het

Nieuwe Bouwen' in Amsterdam.

LITERATUUR:

Marty Bax, *Het web der schepping*, Amsterdam 2006

Ruud Jansen, '*... een kern van broederschap*', 100 jaar Theosofische Vereniging in Nederland, Amsterdam 1997

Joris Molenaar, *Brinkman en Van der Vlugt, architecten*, Rotterdam 2012

Wessel Reinink, *K.P.C. de Bazel*, Rotterdam 1993

Nic Tummers, J.L.M. Lauweriks (1864-1932), *De Hagener impuls*, Hilversum 1968

De oude Theosofen, en evenzo de hedendaagse, beweerden dat het Oneindige niet gekend kan worden door het eindige – dat wil zeggen, waargenomen door het eindige zelf.

Uit: 'Diamanten' van H.P. Blavatsky